

محمد حسن بن علی اعتمادالسلطنه، المآثر والآثار، در چهل سال تاریخ ایران، چاپ ایرج افشار، ج ۱، تهران: اساطیر، ۱۳۶۳ ش؛ حسن امین، مستدرکات اعیان الشیعه، بیروت ۱۴۰۸-۱۴۱۶/۱۹۸۷-۱۹۹۶؛ محسن امین؛ محمد بن حسن حرّعاملی، امل الامل، چاپ احمد حسینی، بغداد [۱۹۶۵]، چاپ افست قم ۱۳۶۲ ش؛ احمد حسینی اشکوری، تلامذة العلامة المجلسی و المجازون منه، چاپ محمود مرعشی، قم ۱۴۱۰؛ همو، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی، قم ۱۳۷۶-۱۳۵۴ ش؛ خوانساری؛ جمال‌الدین زربآبادی، «میرحسین و رساله‌ای در علم کلام از او»، در نسیم فرهنگ و هنر و ادب قزوین، دفتر ۲، به کوشش محمدعلی حضرتی، قزوین: بنیاد فرهنگی قزوین‌شناسی، ۱۳۷۶ ش؛ عبدالحسین شهیدی صالحی، «سهم حوزه علمی قزوین در نهضت فقه جعفری»، حوزه، سال ۱۱، ش ۶ (بهمن و اسفند ۱۳۷۳)؛ همو، «مدرسه فلسفی قزوین در عصر صفوی: جنبه‌های فکری و اصولی و اخباری»، حوزه، سال ۱۰، ش ۴ (مهر و آبان ۱۳۷۲)؛ عبدالباقی بن محمدتقی قزوینی، تسمیم امل الامل، چاپ احمد حسینی، قم ۱۴۰۷؛ عباس قمی، فوائد الرضویه: زندگانی علمای مذهب شیعه، تهران [؟ ۱۳۲۷ ش]؛ محمدعلی گلریز، مینور، یا، باب‌الجنة قزوین، [قزوین] ۱۳۶۸ ش؛ محمدعلی مدرس‌تبریزی، ریحانة الادب، تهران ۱۳۶۹ ش؛ سیدحسین مدرسی طباطبائی، مقدمه‌ای بر فقه شیعه: کلیات و کتابشناسی، ترجمه محمد آصف‌فکرت، مشهد ۱۳۶۸ ش؛ جان‌ملک، تاریخ ایران، ترجمه اسماعیل حیرت، چاپ افست تهران ۱۳۶۲ ش؛ حسین بن محمدتقی نوری، فیض قدسی: زندگینامه علامه محمدباقر مجلسی (۱۰۳۷-۱۱۱۰ ه.ق)، ترجمه جعفر نبوی، تهران ۱۳۷۴ ش؛ پرویز ورجاوند، سیمای تاریخ و فرهنگ قزوین، تهران ۱۳۷۷ ش.

/ فریده سعیدی /

حسینی مختاری، محمد بن محمدباقر، ملقب به سید بهاء‌الدین، فقیه، محدث، متکلم و ادیب شیعی قرن دوازدهم. وی در حدود ۱۰۸۰ در نائین اصفهان به دنیا آمد. در اصفهان نزد استادانی چون محمدباقر مجلسی و فاضل هندی به کسب علم پرداخت و از آنان و محمد بن حسن حرّعاملی* اجازه روایت حدیث گرفت (آقابزرگ طهرانی، ۱۳۷۲ ش، ص ۱۰۸-۱۰۹؛ حرّعاملی، قسم ۱، مقدمه حسینی، ص ۱۷؛ حسینی اشکوری، ۱۴۱۰ الف، ص ۱۳۵).

بهاء‌الدین پس از اتمام تحصیلات، در اصفهان اقامت گزید و از فقهای نام‌بردار آنجا شد (آقابزرگ طهرانی، همانجا). در منابع از شاگردان و نزدیکان وی کمتر سخن به میان آمده، جز از پسر عموش، ناصرالدین احمد مختاری سبزواری، که از شاگردان فاضل هندی بوده است (فاضل هندی، ج ۱، مقدمه جعفریان، ص ۱۸-۲۲). آقابزرگ طهرانی (۱۴۰۳، ج ۴، ص ۱۵۳) از وجود زندگینامه خودنوشت سیدبهاء‌الدین گزارش

بعد از تکمیل مدارج علمی، به قزوین بازگشت و به تدریس و تصدی امور دینی پرداخت. وی داماد استادش، سید محمد مجاهد* بود و یازده پسر داشت که همگی از علما بودند. او در ۱۲۷۸ وفات کرد. خاندان حاج سیدجواد قزوینی بدو منسوب‌اند (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۴ الف، قسم ۱، ص ۲۸۱؛ همو، ۱۴۱۱، ص ۵۷۲؛ حسن امین، ج ۳، ص ۱۱۷؛ ورجاوند، دفتر ۳، ص ۱۹۷۹). از این خاندان علما و چهره‌های سرشناسی برخاسته‌اند از جمله سیدمهدی، نوه عبدالجواد، عالم دینی، نماینده مردم قزوین در دوره چهاردهم مجلس و عضو جبهه ملی (متوفی ۱۳۴۲ ش) و سیدعباس، مدرّس حوزه علمی قزوین و مفسر قرآن (متوفی ۱۳۶۳ ش/۱۴۰۴).

از جمله نوه‌های او، سیدجعفر است. وی تحصیل خود را در قزوین آغاز کرد، سپس به نجف رفت و نزد شیخ مرتضی انصاری و سیدحسین کوه‌کمری به تحصیل ادامه داد. پس از آن به قزوین بازگشت و به خدمات دینی اشتغال یافت. وی در ۱۳۱۶ درگذشت. آثاری از او به جا مانده است (اعتمادالسلطنه، ص ۲۱۸؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۴، ۳، قسم ۱، ص ۲۸۸).

فرزند جعفر، سیدحسین معروف به مجتهد خیابانی، نیز عالم دینی بود. وی ابتدا در قزوین به تحصیل پرداخت و سپس به عتبات رفت و از درس فقهایی مانند آخوند خراسانی بهره برد. پس از آن به قزوین بازگشت و به تدریس علوم دینی پرداخت و زعامت دینی یافت. سیدحسین از مشروطه‌خواهان بود. وی در ۱۳۱۲ ش/۱۳۵۲ در قزوین فوت کرد (آقابزرگ طهرانی، همانجا؛ ورجاوند، دفتر ۳، ص ۱۹۷۹-۱۹۸۰).

۵) فاطمه خانم، دختر سید حسین بن میرابراهیم. او در حدود ۱۱۷۲ در قزوین به دنیا آمد. ابتدا نزد پدر و عموی خود، سیدحسن، درس خواند و بعد از ازدواج با شیخ محمدعلی قزوینی، فقه و اصول را نزد او آموخت. فاطمه خانم زنی دانشمند، باتقوا و حافظ قرآن بود و در علوم عقلی و نقلی تبحر داشت. او در حدود ۱۲۶۰ درگذشت و در امامزاده حسین قزوین دفن شد (حسن امین، ج ۳، ص ۱۵۹). ملاعبدالوهاب قزوینی ملقب به شریف، که از علمای بزرگ قزوین در عهد محمدشاه قاجار بود، فرزند همین بانو بوده است (برای تشریح حال وی به آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۴ الف، قسم ۲، ص ۸۰۹-۸۱۳؛ حسن امین، ج ۳، ص ۱۳۶-۱۳۷).

منابع: محمدحسن آقابزرگ طهرانی، الدررعیة الی تصانیف‌الشیعه، چاپ علی‌نقی منزوی و احمد منزوی، بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۳؛ همو، طبقات اعلام‌الشیعه: الروضة النضرة فی علماء‌المائة‌الحادیة عشره، بیروت ۱۴۱۱/۱۹۹۰؛ همان‌الکرام البررة، مشهد ۱۴۰۴ الف؛ همان‌الکواکب المنتشرة فی القرن‌الثانی بعد‌العشرة، چاپ علی‌نقی منزوی، تهران ۱۳۷۲ ش؛ همان‌نقباء البشر فی القرن‌الرابع‌عشر، مشهد ۱۴۰۴؛

داده است. با این همه، مطالب راجع به زندگی او در منابع کم است. از گزارشی درباره یکی از آثار کلامی وی می‌توان دریافت که مدتی در کابل به سر برده و سپس به مشهد رفته است، ولی از جزئیات این سفرها اطلاعی نیست (همان، ج ۲۶، ص ۱۶۷). سال وفات حسینی مختاری را، با توجه به تاریخ تألیف برخی آثارش، میان سالهای ۱۱۳۰ تا ۱۱۴۰ دانسته‌اند (خوانساری، ج ۷، ص ۱۲۱؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۳۷۲ ش، ص ۱۰۸؛ حسینی اشکوری، ۱۴۱۰، ص ۷۱؛ قس آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۲۱، ص ۱۲۴، که سال فوت او را حدود ۱۰۵۰ ذکر کرده که نادرست است). وی را در دارالسلطنه اصفهان به خاک سپردند (قمی، ج ۲، ص ۶۰۱؛ اما خوانساری (ج ۷، ص ۱۲۱-۱۲۲) قبر او را در آنجا نیافته و احتمال داده که مدفن او از جمله قبوری بوده که در حمله افغانها به اصفهان از بین رفته است. برخی گفته‌اند که او در یکی از روستاهای فریدن، از توابع اصفهان، دفن شده است (برای نمونه حسینی اشکوری، ۱۴۱۰، همانجا).

حسینی مختاری بیش از شصت اثر در فقه، کلام، حدیث و ادبیات فارسی و عربی دارد (همان، ص ۷۰-۷۱) که بسیاری از آنها شرح آثار پیشینیان یا حاشیه‌ای بر آنهاست. آثار فقهی مهم وی عبارت‌اند از: ۱) سه اثر درباره ارث به زبان فارسی، با نامهای *لُطائف المیراث لطائف الوراث*، *قسام الموارث* و *اقسام التوارث*، و *تقویم المیراث فی تقسیم التراث*، که به سه صورت مفصل، متوسط و مختصر تألیف شده‌اند (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۴۴۸، ج ۱۷، ص ۷۸، ج ۱۸، ص ۳۲۳، ج ۲۶، ص ۲۲۴، ج ۲). شرح *پدایة الهدایة*، که شرح بخش عبادات *هدایة الامة* تألیف حر عاملی است (همان، ج ۳، ص ۵۹-۶۰، ج ۱۳، ص ۱۲۴)، ۳) *مقالید القُصود و موالید العُقود (صیغ العقود)*، در توضیح صیغه‌های مختلف عقود. نسخه‌ای خطی از آن در کتابخانه آیت‌الله گلپایگانی وجود دارد (همان، ج ۱۵، ص ۱۱۰، ج ۲۲، ص ۴؛ استادی، ج ۲، ص ۲۱۷). ۴) *إنارة الطُروس فی شرح عبارة الدروس*، در شرح بخشی از مبحث *نذر الدروس الشرعیة فی فقه الامامیه*، اثر شهید اول (متوفی ۷۸۶؛ آقا بزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۲، ص ۳۵۴، ج ۱۱، ص ۱۱۷). حسینی مختاری رساله‌های فقهی متعددی نیز نگاشته است، از جمله درباره «قاعده ید» و احکام مردگان (همان، ج ۶، ص ۲۷۹-۲۸۰، ج ۱۱، ص ۳۶، ۱۴۷، ۱۵۰، ج ۱۵، ص ۳۴۱، ج ۱۷، ص ۱۳، ۲۱۲). وی بر برخی منابع اصولی نیز حاشیه نوشته است، از جمله بر *معالم الدین و ملاذ المجتهدین*، اثر حسن بن زین الدین (صاحب معالم) و *اشارات الاصول* محمدابراهیم کلباسی اصفهانی (همان، ج ۶، ص ۲۱، ۲۰۹). مهم‌ترین آثار کلامی و فلسفی حسینی عبارت‌اند از: ۱) دو

بار تلخیص الشافی فی الامامة، اثر شریف مرتضی (متوفی ۴۳۶). تلخیص نخست، که در آن پاره‌ای از مناظره‌های قاضی عبدالجبار معتزلی و شریف مرتضی آمده است، *إرتشاف الصافی من سلافا الشافی* نام دارد و تلخیص دوم، که کم‌حجم‌تر است، *صفوة الصافی من رغوة الشافی* نامیده شده است (همان، ج ۴، ص ۴۲۳، ج ۱۵، ص ۴۹). ۲) *التحفة الزینیه*، که أرجوزه یا مجموعه شعری است در قالب مثنوی درباره مسائل کلامی (همان، ج ۲۶، ص ۱۶۷). ۳) *حئیث الفلجۃ فی شرح حدیث الفُرجة*، در شرح حدیث پنجم از باب «حدوث العالم» کتاب التوحید کافی (درباره این حدیث حسینی، ج ۸، ص ۴۱۹-۴۲۱). ۴) *أمان الایمان من أخطار الأذهان*. ۵) *حائث المعارف فی طرائق المعارف* (همان، ج ۲، ص ۳۴۴، ج ۶، ص ۲۴۸، ۲۸۸؛ حسینی اشکوری، ۱۴۱۰، ص ۱۳۶). وی دو اثر کلامی - حدیثی نیز داشته است: حاشیه بر شرح سیدعلی خان مدنی بر *الصحیفة السجادية*، و شرح ناتمام زیارت جامعه کبیره (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۶، ص ۱۲۴، ج ۱۳، ص ۳۰۶؛ حسینی اشکوری، ۱۳۵۷ ش، ج ۱، ص ۱۳۸-۱۳۹).

حسینی مختاری در علم منطق، *لسان‌المیزان* و شرح آن و نیز شرح *تهذیب‌المنطق* تفتازانی را نگاشت و بر شرح شمشیه و شرح مطالع، هر دو از قطب‌الدین رازی، حاشیه نوشت. در ریاضیات نیز شرحی بر خلاصة الحساب شیخ بهائی نوشت (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۶، ص ۳۷، ۱۳۴، ج ۱۳، ص ۱۶۳، ۲۳۲، ج ۱۸، ص ۳۱۱). همچنین بخش طبعیات کتاب الشفاء ابوعلی سینا را با نام *مِصفاة الشفاء لإستصفاة الشفاء* شرح کرد (همان، ج ۲۱، ص ۱۲۴).

آثار حسینی مختاری در ادبیات مشتمل است بر: سه شرح (مختصر، متوسط و بزرگ) بر *الفوائد الصمدیه* شیخ بهائی؛ گفتارهای حکیمانه موزونی به سبک مقامات حریری و *شدورالذهب زمخشری* با نام *زواهر الجواهر فی نوادر الزواهر*، که چاپ شده است (بغدادی، ج ۱، ستون ۶۱۵؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱۲، ص ۶۲-۶۱، ج ۱۳، ص ۳۶۲، ج ۱۶، ص ۱۳۴، ۳۲۸؛ مشار، ص ۲۷۹، ۵۰۶)؛ حاشیه بر *السُّطُول* تفتازانی؛ و کتابی در علم نحو به نام *نحو میر* (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۶، ص ۲۰۳، ج ۲۴، ص ۸۸).

حسینی مختاری حاشیه‌ای بر کتاب *الاشباه والنظائر* جلال‌الدین سیوطی داشته که در آن از برخی منابع نقل کرده است که سیوطی در اواخر عمر به مذهب شیعه گرویده بود (همان، ج ۶، ص ۲۱؛ نیز قمی، ج ۲، ص ۶۰۱). وی همچنین شرح و تکمله‌ای بر کتاب *توضیح المقاصد* بهاء‌الدین عاملی* (شیخ بهائی) نگاشت و آن را *تفریح القاصد* توضیح المقاصد نامید که تاریخ بهائیین (یعنی شیخ بهائی و بهاء‌الدین

قسم ۲، ص ۷۵۵) بیشتر آنها به صورت خطی در کتابخانه شیخ هادی کاشف الغطاء در نجف موجودند - عبارت‌اند از: *الحياض المشرقة*، در شرح *المختصر النافع* محقق حلی، که حسینی در موارد متعددی در العناوین (از جمله ج ۱، ص ۱۸۰، ۱۹۰، ۲۰۳) بدان ارجاع داده است؛ *العقود والایقاعات*، که نسخه خطی آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی موجود است (مدرسی طباطبائی، ص ۳۴۲)؛ *البيع*؛ *رسالة فی عمل الدائرة الهندية لتعيين الزوال*، درباره تعیین وقت زوال آفتاب؛ *تقریرات درسهای فقه و اصول* استادان خود؛ دو اثر رجالی فواید رجالیه، و *رسالة فی الموثقین*؛ و اثر حدیثی *اخبار امامة الباقر علیه السلام* (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۴، همانجا؛ همو، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۳۲۱، ج ۳، ص ۱۹۱-۱۹۲، ج ۴، ص ۳۷۸، ج ۱۸، ص ۳۳۸، ج ۲۳، ص ۲۴۶؛ امین، همانجا).

العناوین از آثار ارزنده فقهی در عصر قاجار است. این کتاب بارها به چاپ رسیده است، از جمله در ۱۲۹۷ و آخرین بار در ۱۴۱۷-۱۴۱۸ با تحقیق رحمت‌الله رحمتی (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۱۵، ص ۳۵۰؛ برای معرفی نسخه‌های کتاب ← حسینی مراغی، ج ۱، مقدمه، ص ۱۰۹). مؤلف در این کتاب، با بیانی رسا و دقیق و علمی و با اجتناب از آمیختن مسائل اصولی با فلسفه و تأکید بر کاربرد مثالها و مصادیق واقعی و مورد ابتلا، کوشیده است به تحلیل قواعد فقهی رایج در فقه شیعه در ابواب گوناگون بپردازد. وی، ضمن نقل آرای مشهور در فقه امامی، به دیدگاههای برخی معاصران خود به‌ویژه ملااحمد نراقی (← ج ۱، ص ۲۳۵، ۲۵۲، ۳۱۷، ج ۲، ص ۱۸، ۲۸۴، ۶۴۴) و نیز استادان خود (← ج ۱، ص ۳۷۹، ۴۱۰، ج ۲، ص ۲۲۷، ۳۰۵، ۴۷۷، ۷۵۴) توجه خاص نشان داده و گاه به نقد آنها پرداخته است. حسینی از آموزه‌های فقهی و اصولی استادانش در کتاب عناوین بهره برده است. برخی بر آن‌اند که این کتاب تماماً تقریرات درسهای استادان اوست (← آل‌محبوبه، ج ۳، ص ۲۰۱؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، همانجا) ولی باتوجه به تعبیر وی، این دیدگاه را نمی‌توان پذیرفت (← سبحانی، ص ۳۴۱).

عناوین الاصول حاوی ۹۴ قاعده فقهی (یا به تعبیر مؤلف: عنوان) است. این قواعد در فهرستی، که احتمالاً خود او تنظیم کرده است، به هفت دسته کلی تقسیم شده‌اند: قواعد مشترک در همه ابواب فقه (عنوان یکم تا یازدهم)، قواعد ویژه عبادات (عنوان دوازدهم تا بیست و ششم)، قواعد معاملات (عنوان بیست و هفتم تا چهل و ششم)، قواعد مبطلات عقود (عنوان چهل و هفتم تا پنجاه و ششم)، قواعد اسباب و مسقطات ضمان (عنوان پنجاه و هفتم تا هفتاد و دوم)، قواعد ویژه اقسام ولایت و سیاسات شرعیه (عنوان هفتاد و سوم تا هشتاد و دوم)، و

حسینی مختاری) نیز نام گرفته است (آقابزرگ طهرانی، ۱۴۰۳، ج ۴، ص ۲۲۹-۲۳۰، ج ۲۶، ص ۲۱۴، درباره دیگر آثار حسینی مختاری ← همان، ج ۶، ص ۹، ج ۱۵، ص ۲۵۸، ج ۱۶، ص ۱۴۲، ج ۲۰، ص ۱۱۶-۱۱۷، ج ۲۱، ص ۱۴۹، ج ۲۴، ص ۱۹۴؛ همو، ۱۳۷۲ ش، ص ۱۰۸-۱۰۹).

منابع: محمدحسن آقابزرگ طهرانی، *الذریعة الی تصانیف الشیعة*، چاپ علی‌نقی منزوی و احمد منزوی، بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۳؛ همو، *طبقات اعلام الشیعة: الکواکب المنتشرة فی القرن الثاني بعد العشرة*، چاپ علی‌نقی منزوی، تهران ۱۳۷۲ ش؛ رضا استادی، *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه‌الله العظمی گلپایگانی*، ج ۲، قم: دارالقرآن الکریم، [بی‌تا.]: اسماعیل بغدادی، *ایضاح المکنون*، ج ۱، در حاجی خلیفه، ج ۳؛ محمدبن حسن حرّعاملی، *امل الامل*، چاپ احمد حسینی، بغداد [۱۹۶۵]، چاپ افت قم ۱۳۶۲ ش؛ احمد حسینی اشکوری، *اجازات الحديث التي كتبها شيخ المحدثين و محیی معالم الدين المولى محمدباقر المجلسي الاصبهاني*، ۱۰۳۷-۱۱۱۰ هـ، قم ۱۴۱۰؛ همو، *تلامذة العلامة المجلسي و المجازون منه*، چاپ محمود مرعشی، قم ۱۴۱۰؛ همو، *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه‌الله العظمی گلپایگانی*، ج ۱، قم ۱۳۵۷ ش؛ خوانساری؛ محمدبن حسن فاضل هندی، *کشف اللثام*، قم ۱۴۱۶-۱۴۲۴؛ عباس قمی، *فوائد الرضوية: زندگانی علمای مذهب شیعه*، تهران [۱۳۲۷ ش]؛ خانیابا مشار، *فهرست کتابهای چاپی عربی*، تهران ۱۳۴۴ ش.

/ لیلی کریمیان /

حسینی مراغی، میرعبدالفتاح بن علی، فقیه و اصولی امامی قرن سیزدهم. از تاریخ تولد و زندگی او اطلاع چندانی در دست نیست. احتمالاً در مراغه به دنیا آمده است. بعدها در نجف ساکن شد و به تحصیل علوم دینی، به‌ویژه فقه و اصول، پرداخت (← حبیب‌آبادی، ج ۴، ص ۱۳۶۵؛ امین، ج ۸، ص ۳۱؛ امینی، ج ۳، ص ۱۱۸۲). از درس شیخ موسی و شیخ علی، فرزندان شیخ جعفر نجفی معروف به کاشف الغطاء، که در نجف استادان بنامی بودند، بهره گرفت و درسهای آنها را تحریر کرد (همانجا؛ قس آقابزرگ طهرانی، ۱۳۳۷ ش، ستون ۲۳۲). با اینکه حسینی مراغی (ج ۲، ص ۱۴۴) از سیدمحمد طباطبائی، مشهور به سیدمحمد مجاهد* (متوفی ۱۲۴۲)، با عنوان «استاد» و «معاصر» یاد کرده، ولی شاگردی او نزد طباطبائی محل تردید است (قس حسینی مراغی، ج ۱، مقدمه، ص ۷). وی در ۱۲۵۰ در نجف درگذشت (امینی، همانجا؛ قس آقابزرگ طهرانی؛ حبیب‌آبادی، همانجا).

مهم‌ترین اثر حسینی مراغی، *عناوین الاصول* مشهور به *العناوین* است که درباره قواعد فقهی است (← ادامه مقاله). دیگر آثار مهم او - که به نوشته آقابزرگ طهرانی (۱۴۰۴،